

Faiq Ələkbərli

*AMEA Fəlsəfə
Institutunun
aparıcı elmi işçisi,
dosent, fəlsəfə üzrə
fəlsəfə doktoru*

VYazı

Akademik Heydər Hüseynova görə, M.F.Axundovun idrak nəzəriyyəsinin əsası varlığın – materiyanın obyektivliyinin qəbul olmasından ibarət olmuşdur. O, zəkanın idrak prosesində böyük rol oynadığını qeyd edərək, duyğuların idrak mənbəyi olduğunu qəbul etmişdir. H.Hüseynovun fikrincə, Axundov obyektiv və mütləq həqiqətdən bəhs edərək göstərmişdir ki, obyektiv həqiqətin din və inamla heç bir əlaqəsi yoxdur. Ona görə ictimai hadisələrin dərkində materialist mövqə tutan Axundov, ancaq dövlətin yaranması və əsil mahiyyətini izah etmədə çətinlik şəklində qalmışdır. O, yazırdı: "İctimai quruluşun təhlilində dövlət haqqında məsələdən başlayaraq, o, cəmiyyətin sinfi mahiyyətinin dərkinə qədər yüksələ bilmədi, dərk etmədi ki, dövlət bəşəriyyətə sinfi ziddiyyətlərin məhsuludur. Cəmiyyətin inkişaf qanunları M.F.Axundova məlum deyildi". 1 Onun fikrincə, Şərqi ölkələrdə ictimai quruluşun dəyişdirilməsi tələbini irəli sürən Axundov bunu da vətəndaşların yekdilliyində görmüş, ancaq hansı metodla gerçəkləşməsinə göstərə bilməmişdir. O, yazırdı ki, Axundov dövlət haqqında məsələ ilə əlaqədar olaraq, bərabərlik kimi mühüm problemlərdən bəhs edərkən, hüquqi bərabərlik və əmlak bərabərliyini fərqləndirmişdir. Onun fikrincə, bərabərlik probleminin Axundov tərəfindən qoyuluşunun orijinallığı isə formal, hüquqi bərabərlik məfhumunu real, əmlak bərabərliyi anlayışından ayıra bilməmişdir.

Hüseynov onu da qeyd edirdi ki, Axundov bəşəriyyətin azad olunması üçün cəmiyyətin yenidən qurulmasının zəruriliyindən bəhs etmişdir: "Lakin cəmiyyətin yenidən qurulması haqqında məsələ onun tərəfindən həll olunmamış qalır. Axundovun fikrincə, bəşəriyyətə azadlığı filisif və alimlər gətirəcək. Əlbəttə ki, Axundov tərəfindən məsələnin bu cür qoyuluşu kökündən səhv və qüsurludur. Cəmiyyət ayrı-ayrı filisiflərin fikri və arzularından asılı olmayaraq inkişaf edir: o ona xas olan ictimai qanunlar üzrə hərəkət və inkişaf edir".

Hüseynova görə, Axundovun xalqın həmrəyliyi və həmfikirliyi ulunda yeganə əngəl kimi dini görməsi doğru deyildir. "Despotizmin mövcudluğunu şərtləndirən iqtisadi ilkin şərtləri Axundov görmür. Artıq yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, M.F.Axundovun fəlsəfi məhdud idi və o, ictimai inkişaf qanunlarını materialistcasına izah edə bilmirdi".

Bütün bunlarla yanaşı olaraq, Hüseynova görə, imtiyazlı təbəqələri açıqcasına zəhmətkeş bəşəriyyətin düşməni adlandıran Axundov hakim sinifləri kəskin tənqid etmişdir: "Hökmdar-feodalın nadanlığı və kütlüyünü göstərərək, amansız zülm və zorakılıq sistemini ifşa edərək, M.F.Axundov xalqı, zülmkarları məhv etmək üçün birləşməyə çağırırdı. O, müstəbidlərin

iradəsinin itaətkar icraçılarının öz hökmdarlarından da küt olduğunu göstərirdi... Bu insanların kütlük və yaltaqlığına qarşı nifrət və kinlə çıxış edərək, M.F.Axundov cəmiyyətin yenidən qurulması ideyasını irəli sürür, yeni mütərəqqi dövlət idarəsi formasını müdafiə edirdi. Xalqı müstəbid zülmündən qurtarmaq üçün o, mütəllibiyyətin məhv edilməsini tələb edir, həyata keçirilməsi üçün bütün zəruri şəraitlə birlikdə demokratik qanunların olmasını tələb edirdi". 5 O, daha sonra yazırdı: "Bir demokrat kimi M.F.Axundov elə bir dövlət quruluşunun arzusunda idi ki, orada dövlətin idarə olunmasında xalq özü iştirak etsin. M.F.Axundov dəfələrlə deyirdi ki, belə olduqda vətənpərvərlik üstünlük təşkil edən hiss olacaq, xalq öz vətəninə daha da çox sevecək

quruluşuna aiddir".

Eyni zamanda, Hüseynov da Axundov kimi hesab edirdi ki, bir çoxları, bir tərəfdən şah, despot, tiranların, digər tərəfdən isə ruhanilərin təsiri altında öz inkişafında tamamilə dayanmışlar, onlarda qabiliyyətlər kütləmiş, yaltaqlıq, riyakarlıq, namərdlik, qorxaqlıq inkişaf etmişdir: "Bir sözlə, onların bütün nəcib keyfiyyətləri: azadlıqsevərlik, mərdlik, təmənnaşlıq və başqaları tamamilə əks xüsusiyyətlərlə əvəz olunmuşdur. Bunun günahkarları şah, despot və ruhanilərdir. Lakin M.F.Axundov bedbin deyildi; bir demokrat kimi o öz xalqının qüvvələrinin inanırdı və deyirdi: vaxt gələcək indi məzlum xalq müstəbidliyə qarşı çıxış edəcək, küllük zəncirlərini qıracaq, fanatizmdən azad olacaq və yenə də dünyanın büt-

günc olmuşdur. O, yazırdı: "Azərbaycan xalqının çarizmin müstəmləkəsi siyasəti və yerli mülkədarların zülmü altında əzildiyi, ruhanilərin elmin və mədəniyyətin zərərli olduğunu təbliğ etdiyi, xurafatı və fanatizmi yaydığı bir zamanda mütərəqqi demokratik qəzet yaratmaq çox çətin bir iş idi. Lakin bütün çətinliklərə və təqiblərə baxmayaraq, Zərdabi – demokratik ideyalar və maarifin yayılması uğrunda bu yorulmaz mübarizə – bütün məbələri dəf edərək "Əkinçi" qəzetinin nəşrinə başladı".

Hüseynov yazırdı ki, "Əkinçi" qəzetinin nəşri bütün müsəlman şərq üçün böyük əhəmiyyətə malik idi: "Zərdabi bir maarifçi-demokrat kimi həmişə Azərbaycan xalqını yuxudan oyaatmaq üçün elmin və mədəniyyətin əhə-

nin ictimai-fəlsəfi baxışlarında İnsan-Yaradan, Millət-Yaradan hissələri daha güclü idi, nəinki İnsan-Kainat, İnsan-Materiya.

Həmin əsərinin sonunda isə H.Hüseynov S.Ə.Şirvani, M.T.Sidqi, N.Vəzirov, C.Məmmədquluzadə, Ə.Haqverdiyev, S.S.Axundov, Ü.Hacıbəyli haqqında çox az da olsa, bilgiler vermiş, onların bəzi fikirlərini şərh etməyə çalışmışdır. Xüsusilə, Hüseynov bu zaman ciddi-cəhdlə həmin mütəfəkkirlərin rus fəlsəfi, rus ədəbiyyatı ilə bağlılığını ön plana çıxarmışdır. Hətta, o, əsərin bitməsi ilə əlaqədar belə bir ümumiləşdirmədə aparmışdır: "XIX əsr və XX əsrin başlanğıcında Azərbaycan ictimai və fəlsəfi fikrinin inkişafı vahid bir axın şəklində getməmiş, əksinə, mütərəqqi, demokratik cərəyanın

Heydər Hüseynovun dünyagörüşündə maarifçilik və milli fəlsəfə

miyyətini geniş təbliğ edirdi. "Əkinçi" qəzetinin səhifələrindən Həsən bəyin bizim əsr inkişaf və tərəqqi əsridir deyə səsi eşidirdi. Əgər bir xalq tərəqqiyə, maarifə, elmə doğru can atmırsa, o məhvə məhkumdur".

Hüseynov yazırdı: "Zərdabi elmin və mədəniyyətin əhəmiyyətini təbliğ edərkən xalqı ruhanilərə – axirət həyatını təbliğ edən din və xurafat fanatiklərinə inanmamağa qane etmək üçün səy göstərirdi. Doğrudur, Zərdabi özü bəzən "müqəddəs" kitablardan ayrı-ayrı müdəaləni misal gətirirdi, lakin o, bunu yalnız xalq üçün elmin və təhsilin əhəmiyyətini sübut etməkdən ötrü edirdi... Zərdabi öz dünyagörüşünün formalaşmasının birinci mərhələsində dini ideyaların təsirindən hələ tam azad ola bilməmişdir".

Bütün bunlarla yanaşı, Zərdabinin dini xurafat və mövhumat ələhinə mübarizə apardığını yazan Hüseynova görə, onun məhərrəm təziyədarlığına və digər dini ayin və mərasimlərə qarşı çıxması birmənalı qarşılanmamışdır. O, yazırdı: "Zərdabi xalqın xoşbəxt həyat sürməsi üçün elmin və mədəniyyə-

mürəcə cərəyanla amansız mübarizəsində, mütərəqqi rus mədəniyyətinə istiqamətlənmiş qabaqcıl Azərbaycan mədəniyyətinin geri qalmış mürəcə mədəniyyətlə mübarizəsində keçmişdir. Qabaqcıl Azərbaycan mədəniyyəti xadimləri xalq kütlələrinin maraqlarını müdafiə etmişlər. XIX əsr Azərbaycanında ictimai və fəlsəfi fikrin bütün inkişafı tarixi doğrulmaqda olan yeni dünyagörüşünün köhnə, dövrünü sürüb qurtarmaqda olan baxışlarla, amansız mübarizə nümunəsidir".

H.Hüseynovun fəlsəfə tarixçiliyi, ictimai-fəlsəfi görüşləri ilə bağlı tədqiqatımızı yekunlaşdıraraq hesab edirik ki, onun fəlsəfi irsi bütövlükdə milli fəlsəfi və ictimai fikir tariximizi öyrənmək baxımından çox əhəmiyyətlidir. Xüsusilə də, onun "XIX əsr Azərbaycan ictimai və fəlsəfi fikir tarixindən" (1949) əsəri bir tərəfdən 19-cu əsr Çarlıq Azərbaycanında, digər tərəfdən isə Sovetlər Birliyi dövründəki Sovet Azərbaycanında ictimai-fəlsəfi fikir mənzərəsini, o cümlədən siyasi-ideoloji mühiti öyrənmək baxımından çox əhəmiyyətlidir.

Hüseynov yazırdı: "Zərdabi elmin və mədəniyyətin əhəmiyyətini təbliğ edərkən xalq ruhanilərə – axirət həyatını təbliğ edən din və xurafat fanatiklərinə inanmamağa qane etmək

üçün səy göstərirdi. Doğrudur, Zərdabi özü bəzən "müqəddəs" kitablardan ayrı-ayrı müdəaləni misal gətirirdi, lakin o, bunu yalnız xalq üçün elmin və təhsilin əhəmiyyətini sübut etməkdən ötrü edirdi... Zərdabi öz dünyagörüşünün formalaşmasının birinci mərhələsində dini ideyaların təsirindən hələ tam azad ola bilməmişdir"

tün mədəni xalqları ilə bir səviyyədə olacaq".

Bir sözlə, Hüseynov iddia edirdi ki, bilavasitə klassik rus materialist fəlsəfəsinin təsiri altında M.F.Axundov Azərbaycan ictimai və fəlsəfi fikrinin inkişafı tarixində yeni bir mərhələ açmışdır. Bu mərhələ də ondan ibarət idi ki, Axundov da rus materialistləri kimi əsas çıxır və onları yeni bir güc olaraq hər şeyin üzərində görürdü.

Öz əsərində Həsən bəy Zərdabinin də ictimai-fəlsəfi görüşlərini tədqiq edən Hüseynov göstərirdi ki, o, ilk növbədə, Azərbaycan xalqını maarifləndirməyə və milli oyanışına çalışmışdır. Bu məqsədlə də Zərdabinin qəzet nəşr etmək fikrinə düşdüyünü yazan Hüseynova görə, "Əkinçi"nin nəşri Azərbaycan xalqının öz hüquqları uğrunda mübarizədə yeni bir mərhələnin başlanğı-

tin əhəmiyyətini təbliğ edərək, fanatikləri, maarif düşmənlərini və cəhalətpərestləri amansızcasına ifşa edirdi. O dəfələrlə deyirdi ki, məhərrəmlik təziyədarlığı günlerini keçirmək heç də o demək deyil ki, öz başını xəncərlə yarmısan".

Onun fikrincə, guya Zərdabi hesab edirdi ki, bəylər nəinki təkəz özləri elmə və maarifə can atmırdılar, onlar həmçinin elmə və tərəqqiyə səy edən hər kəsi kafir adlandırdılar: "Əkinçi" bəyləri birbaşa cəmiyyətin tüfeylləri adlandırdı. Qəzet göstərirdi ki, bu bəylər yalnız mollalar və digər tüfeyllərlə birlikdə eyş-işrətlə, kef-damaqla məşğul olmağı bacarırlar".

Bizcə, Hüseynovun Zərdabinin dünyagörüşünə Axundovla nisbətde bir qədər fərqli yanaşmasının əsasında Həsən bəyin də idealist və milli mövqə tutması idi. Hər halda Zərdabi-

Burada maraqlısı odur ki, Hüseynov kommunizm ideologiyasına inanaraq müəyyən qədər çarizmə tənqidi yaşamış, ona qarşı olan milli azadlıq hərəkatlarına haqq qazandırmış və bütün bunlara da marksist-leninçi izahlar verməyə çalışmışdır. Ancaq onun marksist-leninçi izahları belə yetərli olmamış, Çarlığa qarşı olan bəzi ifrat münasibəti Sovet Rusiyasına münasibət kimi eyniləşdirmişdir. Halbuki Hüseynov bütün bunları edərkən də əqidəli marksist-leninçi kimi hərəkət etməsinə qətiyyətlə şübhə etmirdi.

Ümumiyyətlə, Hüseynovun ictimai-fəlsəfi baxışları da, əsasən mütəfəkkirlərin irisinə münasibətlə materialist mövqə tutmaqda, ya da onlarda materialist elementlər kəşf etməkdə daha çox özünü büruzə vermişdir.